

יידיש בסימן קריאה

מלשון דיבור לשפת תרבות

נתן כהן

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטן,
פרופ' ירון הראל, פרופ' מוטי זלקין, מר יחזקאל חובב, פרופ' יעקב שביט

מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס
עריכה לשונית: יהושע גרינברג

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט

קרן איציק וגניה מאנגר ליד קרן יהושע רבינוביץ לאמנויות תל אביב
הקרן ע"ש יצחק עקביהו, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן
מרכז ליאוניד נבזלין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, האוניברסיטה העברית בירושלים
הקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט, אוניברסיטת בר-אילן

מסת"ב 2-364-227-965-978

מספר קטלוגי 185-691

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תש"ף
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: רונית גלעד

הדפסה: דפוס פרינטיב

ירושלים

לזכרה של שרה
רעיה, חברה ושותפה אהובה
מקור השראה ואופטימיות שחסרונו כה מוחשי

תוכן העניינים

11	הקדמה
17	מבוא
17	א. הקורא, הספר והספרייה
23	1. קריאה וקוראים בקיסרות הרוסית
33	2. קריאה וקוראים בפולין הקונגרסאית
34	3. קריאה וקוראים בסביבה יהודית משתנה
40	4. הספרייה כסוכנת תרבות ברוסיה ובפולין
42	5. הספרייה כסוכנת תרבות בסביבה היהודית
45	ב. תמורות בהתהוותן
45	1. מ"ז'רגון" לידיש
56	2. גידול מספרי ושינוי תוכני
61	פרק ראשון: זמנים חדשים, עשייה חדשה ותכנים חדשים
61	א. עם הפנים להמון
61	1. רקע היסטורי-דמוגרפי ולשוני
65	2. צעדים ראשונים לקראת חויית קריאה אחרת
79	3. קנאות שמרנית ושמרנות מתחדשת
92	4. אפשרו להמון לקרוא בלשונו!
108	5. מפעלו של איש אחד: אברהם קוטיק
123	ב. הספר כמורה
123	1. מדע פופולרי ובריאות הציבור
143	2. מדריכים ללימוד שפות זרות
168	3. הדרכה מקצועית ואמצעים להתעשרות מהירה

173	פרק שני: החולף והקיים: העיתון והספר
173	א. עיתונים וקוראיהם
173	1. עיתונות יומית
199	2. עיתונות מפלגתית
207	ב. הוצאה לאור
208	1. ורשה: מדפיסים, מו"לים ומוכרי ספרים
217	2. י"ל פרץ כמו"ל
222	3. מו"לות סוציאליסטית
223	4. מו"לות מסחרית מודרנית (אחרי 1900)
228	5. ביבליותיקות
232	6. רשמים מוורשה
235	7. וילנה: ייחוס ויוקרה
244	8. קייב: מרכז צעיר ותוסס
246	9. אודסה: כרך שהוא פריפריה
250	10. פטרבורג: יידיש בעיר הבירה
252	11. ניסיונות לשיתופי פעולה בהוצאת ספרים
257	12. המו"לות ביידיש, לאן?
264	פרק שלישי: חדש על המדף – סיפורי פשע ובלשים
264	א. סיפורי פשע להמון
279	ב. ספרות בלשית עדכנית מיובאת ומתורגמת
286	ג. ספרות הפשע בעיני הביקורת
289	פרק רביעי: לגלות עולם חדש – חווית הקריאה בסיפורי חיים ביידיש
293	א. מקורות השראה
296	ב. המפגש עם הספר
300	ג. העדפות סוגתיות
302	ד. העדפות לשוניות וסופרים מבוקשים
304	ה. הבחירה ביידיש וחווית הקריאה
326	ו. מקומה של יידיש בקריאתן של בנות
329	ז. סיכום

331	פרק חמישי: ספריות, ספרים וקוראים
331	א. הספרייה כסוכן חינוך
331	1. חשיבות הספרייה ונחיצותה
334	2. בתי ועד לחכמים בוילנה ובוורשה
339	3. אודסה: הספרייה הגדולה בעיר הנמל
350	4. פולטבה: ספרייה דרומית חדשה
354	5. קייב: יידיש בסימן עלייה
356	6. מינסק: גלגולה של ספרייה
358	7. ספריות נוספות
366	8. קוראים יהודים בספריות כלליות
372	ב. מה קוראים מחוץ לספרייה?
375	ג. חברת מפיצי השכלה
375	1. החברה, יידיש ותודעת הספרייה
379	2. ספריות ציבוריות: היכן, כמה ואיך
392	3. מה קוראים וכמה? היצע וביקוש
401	ד. מקומן של אוריינות ושל יידיש בחברות ובארגוני תרבות
408	ה. במרחב הרוסי: כנס הספריות והשלכותיו על הספריות היהודיות
418	סיכום
423	ביבליוגרפיה
451	מפתח

הקדמה

בשנת 2000 קיימה החברה ההיסטורית הישראלית כנס בשם "ספריות ואוספי ספרים", הרצאתי בו על ספריות יהודיות בפולין העצמאית ועל מקומן בסביבה התרבותית היהודית בכלל, ובזו הדוברת יידיש בפרט. הכנת ההרצאה למאמר הגבירה את סקרנותי בנוגע לתחום פחות מוכר זה בהיסטוריה התרבותית של יהודי פולין. ככל שהעמקתי בנושא הבנתי שרק התחקות אחר תחילת התגבשותן של הספריות הציבוריות היהודיות במזרח אירופה תאפשר להבין את מקומן ואת תפקידן בהווה התרבותית היהודית המאוחרת. בתחילה חשבתי להרחיב את המחקר לתולדות הספריות הציבוריות ביידיש ברוסיה הצארית, אבל התברר לי חיש מהרה שכל עיסוק בתולדות הספריות במנותק מהיבטים אחרים של חקר תולדות הקריאה (הלא-דתית) ביידיש יהיה לקוי ויחטיא את המטרה. מתוך תובנה זו בחרתי להיכנס למרחב מחקרי גדול ומאתגר הרבה יותר ולנסות לעקוב אחר התמורות החשובות שחלו בהרגלי הקריאה המודרנית ביידיש של יהודי הקיסרות הרוסית. משימה זו כללה כמה מוקדי דיון, שהתפתחות הספרייה הציבורית היא רק אחד מהם.

תנאי ראשוני לקיומה של ספרייה בעלת מצאי ספרים ביידיש היה הימצאותם של ספרים כאלה בשוק הספרים המקומי. יוזמותיהם של יחידים לחבר, לתרגם או לעבד ולפרסם תכנים ספרותיים, מדעיים, רעיוניים ופוליטיים למען ציבור קוראים גדול ככל האפשר הביאו לא רק לחידוש ולגיוון היצע הספרים ביידיש אלא גם תרמו באופן ניכר להרמת קרנה של השפה, שכונתה בלעג מתנשא בפי יהודים ולא-יהודים "ז'רגון"; במקרה הטוב נחשב השימוש בה אמצעי זמני לקראת אימוץ שפה אירופית ראויה. חשוב ומרתק לא פחות הוא מקומה המרכזי של העיתונות ביידיש כסוכנת תרבות וכמקדמת מודרניזציה. העיתונים ביידיש היו כיכר השוק החדשה; שם נקראו חדשות מקרוב ומרחוק, שם נפגשו דעות והערכות דומות ומנוגדות של המציאות ושל העתיד, ושם גם זכו חשובי הסופרים בפרסומם הראשון. על עיתוני יידיש נכתבו ועדיין נכתבים מחקרים רבים וחשובים, אבל ככל שמעמיקים בהם נוכחים לדעת מה גדול הפוטנציאל הטמון בעיתונים לבחינת זוויות שונות של המיקרו-היסטוריה, החיונית כל כך להכרת תהליכים חברתיים ותרבותיים בזמן ובמקום מסוימים.

גידולו של שוק הספרים והעיתונים בידיש פתח אפשרויות חדשות גם בתחום המו"לות. תחרות גוברת בין מוציאים לאור על יכולות הרכישה הדלות של הקונים/ הקוראים הפוטנציאליים שינתה את אמות המידה שלפיהן נשקלה כדאיות הדפסתו של פרסום. איכות אומנותית, דיוק מדעי או בהירות הרעיון לא היו עוד בהכרח תנאים מחייבים. המתח בין שליחות חברתית-תרבותית לבין רווח קל ומהיר קיבל ביטוי ברור בהיצע ובביקוש לתכנים חדשים בידיש, בעיקר בעשור הראשון של המאה העשרים.

כאמור, ספריות ציבוריות הן רק אחד הביטויים המשקפים את השינויים שחלו בהרגלי הקריאה של יהודי הקיסרות הרוסית. לא פשוט לבחון ולאפיין נתוני היצע וביקוש של ספרים בקרב קוראים יהודים בתקופה אשר בה כמעט שלא הייתה מודעות לחשיבות איסופם ועיבודם של נתונים סטטיסטיים. חיפוש רסיסי מידע אקראיים בשלל מקורות היה אתגר בפני עצמו, ובסופו של דבר הצטרפו הרסיסים הללו למארג נתונים המאפשר ולו רק הצצה אל הדינמיקה של היצע וביקוש בספריות היהודיות. בראש ובראשונה משקפים נתונים אלו חלוקה לשונית – לא תמיד ברורה וחד-משמעית – אשר בה מייצגת הרוסית את הלשון שאליה שואפים מבקשי הדעת וההשתלבות. עברית הייתה נחלתם של מלומדים בעלי השקפה לאומית-ציונית, ואילו יידיש, שנדחתה מספריות רבות בכוונה תחילה, ייצגה ציבור הולך וגדל של קוראים (רבים מהם בקהילות קטנות באופן יחסי), שחיפשו קריאה איכותית בלשונם היחידה. פיסות המידע שנאספו מהספריות מלמדות גם על העדפות קריאה בכל הנוגע לסוגות הספרותיות, לסופרים המבוקשים ביותר ולזיקתו של הקורא היהודי לנעשה בשוק הספרים הרוסי.

מכלול העניינים הנדונים בספר מצטרף לכדי תמונה של עשייה מגוונת למען לשון יידיש ולמען קוראיה כמטרה וכמענה לעשייה תרבותית בשפות המתחרות: רוסית ועברית. מניעה של העשייה בידיש היו בחלקם אידיאולוגיים ובחלקם מסחריים, בהתאם לנסיבות. התוצאה הייתה שוק ספרים תוסס ורב פנים שסיפק תוכני קריאה לכל דורש (למעט ספרות ילדים, שהתפתחותה הייתה מאוחרת יותר) בכל רמה וצורה.

*

חלקי הספר דלהלן משלבים היבטים רלוונטיים של כמה תחומי מחקר הנוגעים להיסטוריה תרבותית במסגרת מובחנת של זמן, מקום וסביבה. חמשת פרקי הספר סוקרים שינויים שחלו במהלך כחמישים שנה בהרגלי הקריאה (חילונית בעיקרה) בידיש של ציבור יהודי מגוון במרחבי תחום המושב, בסמוך לו ובפולין הקונגרסאית.

שאלה מרכזית שחזרה ונדונה שוב ושוב בשיח הציבורי הייתה מידת הלגיטימיות של השימוש ביידיש: האם אפשר להגדירה כשפה על כל המשתמע מכך או רק כז'רגון, שקיומו זמני ותפקידו מוצה נוכח קידומה של העברית מחד גיסא והשימוש הגובר בלשונות הסביבה מאידך גיסא? חלקו השני של המבוא יתמצת את עיקר הטיעונים בדיון זה.

הפרקים הראשון והחמישי של הספר מספקים תמונה רוחבית וכוללת, והפרקים האחרים מתמקדים בהיבטים מוגדרים ומובחנים. בחלקי הפרק הראשון נבחנים הגידול והגיוון בהיצע התכנים המודפסים ביידיש שסיפקו יומים ועסקנים משכילים ואידיאולוגים פוליטיים לקוראים הפוטנציאליים, שככאלה, לא נמנו עם חוגי האינטליגנציה ולא עם האליטה הכלכלית. תכנים חדשים אלה, שכללו בין היתר ספרות יפה מקורית ומתורגמת, מדע פופולרי, בריאות והיגיינה, היסטוריה, חברה וכלכלה, עוררו תגובות שונות של יחידים וקבוצות, מהן מחייבות מהן שוללות.

חלקו הראשון של הפרק השני עוקב אחר התפתחות העיתונות היומית והתקופתית ביידיש ותרומתה להפצת ידע ומידע, להגברת התעניינות הציבור הרחב בנעשה בסביבתו ולמעורבותו בשיח המתפתח בכל הקשר ומטרה; חלקו השני של הפרק מוקדש למו"לות המודרנית ביידיש ולתרומתה להפצת ידע במגוון תחומים, צורות ורמות. סקירת ענף המו"לות נעשתה לפי חלוקה גיאוגרפית. כמוקד משיכה לסופרים, לאנשי רוח ולמו"לים וכמרכז פורה ומפרה להפצת ספרים ועיתונים ביידיש, מוקדשת בפרק זה תשומת לב רבה לוורשה. אחריה נסקר המרכז הווילנאי היוקרתי והמיוחס, ומרכזי המשנה באודסה, בקייב ובפטרבורג.

הפרק השלישי מוקדש לסוגה ספרותית שטרם נדונה בהקשרה של ספרות יידיש – סוגת ספרי הפשע. כתיבה מקורית בסוגה זו הייתה מעטה, אבל תרגום, ובעיקר עיבוד והתאמת יצירות לקהל היעד, תורמים להבנת הדינמיקה של ההיצע והביקוש בשוק הספרים ביידיש.

תרומה ייחודית להמחשת חוויית הקריאה ומשמעותה לפרט מספקים סיפורי חיים ביידיש. הפרק הרביעי מנתח סיפורי חיים של מי שמילאו ברבות הימים פונקציה ספרותית-תרבותית כזו או אחרת בסביבה הדוברת יידיש, החושפים את מניעיהם של ילדים ושל בני נוער ממקומות ומרקעים מעמדיים שונים להתעניין במילה הכתובה בכלל ובזו שלא נמצאה בארון הספרים בבית הוריהם בפרט. הם מספקים מידע על גיבוש טעמים הספרותי של המחברים ומאירים באור ייחודי את סביבתם התרבותית בזמנם ובמקומם.

אחד המאפיינים הבולטים של השינויים בהרגלי הקריאה בציבור היהודי (והלא-

יהודי) היה הקמת ספריות ציבוריות. לסוכן תרבות חשוב זה על מגוון צורותיו מוקדש הפרק החמישי. אומנם יש מידע סטטיסטי מועט בנוגע להיצע ולביקוש של ספרים בספריות יהודיות, אבל יש בו כדי לסרטט קווי מתאר להעדפות הקריאה המגוונות של קוראים יהודים בכמה מקומות. ספריות ציבוריות הוקמו הודות ליוזמות של יחידים, של ארגוני תרבות ושל מפלגות פוליטיות. תפקיד חשוב במיוחד בתחום זה מילאה, בעיקר למן השנים הראשונות של המאה העשרים, החברה הפילנתרופית היהודית המרכזית שפעלה ברוסיה למן שנות השישים של המאה התשע עשרה, "חברת מפיצי השכלה". לאחר שנים רבות של עשייה תרבותית נרחבת ברוסית ובעברית ולמען, תוך התעלמות מכוונת מידיש, ובעקבות תמורות פוליטיות וחברתיות, הכירה סוף סוף החברה בתחילת המאה העשרים בקיומה ובחשיבותה של לשון זו והקדישה גם לה משאבים, ולו מוגבלים. כל אלה יקבלו ביטוי בפרק זה.

כל הציטוטים בידיש נכתבו בכתב התקני המקובל היום. כותרי עיתונים, כתבי עת וספרים ניתנו בצורתם המקורית (בדרך כלל בתוספת ניקוד כדי להקל את הקריאה). תאריכים מלאים נרשמו לפי הלוח הגרגוריאני. הכיתוב הלועזי של שמות אישים הובא רק במפתח. שמות מקומות צוינו בכיתוב הלועזי בשפות הרלוונטיות באזכורם הראשון בגוף הספר, כדי שיהיה אפשר לאתרם, ובמפתח צוין השם בעברית בלבד.

*

כתיבתו והכנתו של ספר זה נמשכו כתריסר שנים, ורבים הם אשר להם אני חב תודה על סיוע, על רעיון מפרה, על עצה טובה, על שאלה מאתגרת, ולא פחות מכך, על עידוד בכמה וכמה נקודות משבר. ארבעה מלווי יקרים שיצאו איתי לדרך אינם עוד איתנו לדאבון הלב: רעייתי שותפתי האהובה, שרה ע"ה, שלא חדלה מלהתעניין בהתקדמות המחקר עד רגעיה האחרונים; זמן קצר לאחר הסתלקותה מן העולם נלקח בחטף עוזר המחקר הראשון שלי, ולד (ולדיסלב) סוקולובסקי ז"ל, שעשה איתי את הצעדים הראשונים בקריאת הטקסטים ברוסית ובהבנתם; מורי ורבי פרופ' עזרא מנדלסון ז"ל, שהיה ראשון הקוראים של כתב היד עוד בגלגולו הבוסרי וזיכה אותי בשפע הערות מאירות עיניים, וידידי פרופ' שלמה ברגר ז"ל, ששיתף אותי בכמה תובנות חשובות, ותוך כדי דיון פורה על תפקיד הקריאה והספר במעבר לתקופה המודרנית נלקח בטרם עת. במהלך הדרך עזבוני גם אימי ואבי. ייזכרו גם הם לטובה.

להבדיל בין חיים לחיים ושיזכו לאורך ימים טובים, אודה בראש ובראשונה לפרופ' אברהם נוברשטרן, שליווה את הספר בשלבים שונים של כתיבתו, העיר הערות, השיג השגות והעלה הצעות מאתגרות שתרמו רבות להבאת הספר לידי סיומו המוצלח.

תודה מיוחדת אני חב לעוזר המחקר שלי, אלי פורמן, שסייע לי בקריאת עשרות גלילי מיקרופילם, קודם שהועלו העיתונים הרלוונטיים לרשת האינטרנט, עזר לי לצלוח את המכשול הגדול שבהתמודדות עם טקסטים ברוסית וגילה תמיד נכונות ורצון טוב לעזור.

בשנים הרבות שבהן עסקתי בכתיבת הספר נזקקתי לשירותיהם של ספריות ושל ארכיונים בארץ ובחו"ל. יעמדו כאן על התודה ועל הברכה אלונה, ציפי, עליזה ורותי, הספרניות הוותיקות של אולם קריאה יהדות בספרייה הלאומית בירושלים, וכן צוות המחלקה לכתבי יד ולספרים נדירים. כמו כן אבקש להודות לישעיה מִטָּאל מספריית יוֹאָ, ניו יורק; לוורה קנורנג מהספרייה הלאומית בפטרבורג ולעובדי הארכיון שם; לד"ר נטליה קריניצקה מהספרייה על שם ולדימיר מֶדֶם בפריז ולד"ר אגניישקה ז'ולקובסקה מהמכון ההיסטורי היהודי בוורשה.

במשך תקופה ארוכה הקפיד אייל מילר, האחראי על מפעל סריקת העיתונות היהודית בספרייה הלאומית, לשלוח לי לאלתר ידיעה על כל פיסת עיתון שנתקל בה ושיש בה כדי לתרום למחקר. על כך אני מודה לו מקרב לב. מפעל הדיגיטליזציה "עיתונות יהודית היסטורית" של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, וכמוהו "מפתח עיתונות יידיש ע"ש אברהם יצחק לרנר" של הספרייה הלאומית ושל התוכנית ליידיש באוניברסיטה העברית, הם מאגרי המידע שבהם נעזרתי בכל שלבי כתיבת הספר והתקנתו לדפוס. שני כלים חשובים אלו מרימים תרומה שאי-אפשר להגזים בערכה לכל מחקר בתחום עיתונות יידיש.

תודה לבבית אני חב לידידים ולעמיתים שקראו חלקים של כתב היד בשלבים השונים של גיבושו, שיתפוני בהערותיהם ובהשגותיהם והוסיפו כהנה וכהנה על ידיעותיי. פרופ' חוה טורניאנסקי, פרופ' מוטי זלקין, פרופ' משה טאובה, ד"ר ולדימיר לוין, פרופ' אבריאל בר-לבב, ד"ר נורית אורחן, ד"ר דייוויד קייבן וויקי שיפרס – יבואו כולם על התודה ועל הברכה.

אחרונים חביבים ואהובים אני מודה לילדיי נעה ואריאל ולחתני מאיר, שעברו איתי ימים קשים וימים טובים יותר, ובעת האחרונה היו מקור מתגבר של התעניינות ועידוד. איסוף המקורות הרבים והקדשת הזמן הנדרש לעיבודם התאפשרו במידה רבה הודות לתמיכת הקרן הלאומית למדע. תרומה נדיבה של בית שלום עליכם ומענקים מהקרן ע"ש יצחק עקביהו, של המחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן; מהקתדרה לחקר יהודי פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט, אוניברסיטת בר-אילן; ממרכז ליאוניד נבולין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, האוניברסיטה העברית בירושלים – כל אלה סייעו רבות בהוצאתו לאור של הספר.

הקדמה

מן הצד הטכני של הכנת הספר לדפוס שלוחה תודתי מקרב לב ליחזקאל חובב, העורך הראשי של ההוצאה, ליהושע גרינברג, העורך הלשוני, למעין אבינרי-רבהון, לחיה פז כהן, לטניה שרם, לאלי ויסברט, לנעה גרינולד-עסיס ולצוות עובדי מרכז זלמן שזר.